

TARİX VƏ SİYASƏT

UOT 94 (479.24)

İSMAYIL HACIYEV

NAXÇIVAN ƏYALƏTİ VƏ ORDUBAD DAİRƏSİ HAQQINDA DƏYƏRLİ MƏNBƏ

Məqalədə 1831, 1832-ci illərdə siyahıya alınmış Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi haqqında verilmiş məlumatlar ümumiləşdirilmiş, müqayisəli təhlillər aparılmış, həmin kameral təsvirlərdə həm Naxçıvanın, həm də Ordubadın tərkibində olan şəhər və mahalların göstəriciləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Məlumdur ki, çar Rusiyası tərəfindən həmin ərazilər tutulduqdan sonra əhali siyahıya alınmış və vergi verən əhali dəqiqləşdirilmişdir. Bunun üçün həmin siyahıyaalmada demoqrafik göstəricilər, ailələr və onların tərkibi, qohumluq əlaqələri, vergiyə cəlb olunmalı insanlar haqqında dolğun məlumatlar verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, şəhər və mahallar, onların ərazisi, sərhədləri, coğrafi mövqeyi, iqlimi, suları, ərazidə olan tikililər, tayfalar, yerli və gəlmə adamların sayı, istehsal xarakterli müəssisələr, sənətkarlıq sahələri, şəhər məhəllələri haqqında olan məlumatlar da tədqiqata cəlb edilmiş, həmin ərazilər haqqında verilmiş məlumatlardan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan əyaləti, Ordubad dairəsi, tayfalar, vergilər, məhəllələr, ailələr, siyahıyaalma.

Orta əsrlərdən başlayaraq müxtəlif dövlətlər ilhaq və işğal etdikləri ərazilərdə siyahıyaalmalar həyata keçirirdi. Belə siyahıyaalmalar vergi obyektlərinin dəqiqləşdirilməsi üçün tətbiq edilirdi. Çünki istənilən dövlət mövcudluğu üçün həm öz ərazisindən, həm də tutduğu ərazilərdən vergi yığırdı, yəni əhalini vergiyə cəlb edirdi. Vergilər təkcə ərazidə yaşayan insanlardan deyil, həm də onlara məxsus olan daşınan və daşınmaz əmlaklardan alınır. Dövlətlər maraqlı idi ki, bütün bunların qeydiyyatı dəqiq aparılsın və heç kim, heç nə vergidən kənarda qalmasın. Kimsə bu sahədə mövcud qaydanı pozarsa, onu çox ciddi cəza gözləyirdi: onu şallaq cəzası və 100 rubl cərimə edirdilər.

Tədqiqatçıların fikrincə, ölkəmizdə bu cür sənədlərin tərtibi – siyahıyaalmalar Hülakü hökmdarı Qazan xanın vaxtından başlayır. Qazan xanın həyata keçirdiyi islahatlar içərisində vergi yığmaq üçün sənədlərin tərtib edilməsi də mühüm yer tuturdu. Sonrakı dövrlərdə bir çox dövlətlər belə demək mümkünsə, bu təcrübədən istifadə etmiş və faydasını da görmüşlər.

Belə siyahıyaalmalara, sənədlərin tərtibinə Osmanlı dövlətinin fəaliyyətində daha çox rast gəlinir. Məlumdur ki, Osmanlı dövləti 1588-1603 və 1724-1735-ci illərdə Azərbaycanı tutmuş və bu zaman vergi dəftərləri hazırlatdırmışdır. Osmanlılar buna təhriir dəftərləri deyirdi. Vergilər həmin təhriir dəftəri əsasında yığılırdı. Təhriir dəftərləri “müfəssəl” və “icmal” dəftərləri olaraq hazırlanırdı [16, s. 8-9]. “İcmal dəftər”lərdə əhalinin nə qədər vergi ödədiyi göstərildiyi halda, “müfəssəl dəftər”də sakinlərin hər birinin adı da yazılırdı. Bununla osmanlı məmuru bilirdi ki, yaşayış məskəninə vergi subyekti kimlərdir. Bu forma, işi xeyli asanlaşdırırdı. Osmanlı dövləti 1590-1593-cü və 1727-1728-ci illərdə Azərbaycanda bu cür sənədlər tərtib etmişdir.

Vergi verənlər iki qrupa bölünürdü. Osmanlılar onları bennak və subay kimi qeydə alırdılar. Müəyyən ərazisinə və mal varlığına görə adamlara bennak deyirdilər, indiki terminlə onları ortabab kəndli adlandırmaq olar. Bəzi tarixçilərimiz “subay” sözünü səhv şərh edirlər. Elə bilirlər ki “evlənməmiş adam” mənasındadır. Əslində bu söz “süvari” sözünün osmanlılar tərəfindən yazılmış variantıdır. Belə ki, bennak 45-50 yaşında bir adamdır və müharibəyə gedə bilməz, amma subay süvari qoşunda xidmət keçə, müharibədə iştirak edə bilər.

Tədqiqatçı alimlərimizdən Z.Bünyadov, Ş.Mustafayev, H.Məmmədov (Qaramanlı) tərəfindən “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri” (B, 1996), “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (B, 1997, 2001), “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” (B, 2000), “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax)” (B, 2001), “Lori əyalətinin icmal dəftəri” (B, 2004) və başqa bu kimi vergi dəftərləri tərcümə edilərək qeyd və şərhərlə nəşr edilmişdir.

Naxçıvan xanlığı 1827-ci ilin iyununda çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Türkmənçay müqaviləsinə (1828, 10 fevral) görə xanlığın ərazisi Rusiya dövlətinin tərkibinə qatıldı. Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunandan sonra rus məmurları da bu cür vergi sənədləri tərtib etməyə başladılar. Bu vergi sənədləri Kameral təsvir adlandırılırdı. Rusiya imperiyasında kameral təsvir adı ilə adlandırılan sənədlərin hazırlanması idarəetmə ehtiyaclarından və iqtisadi səbəblərdən meydana gəlmişdir.

Naxçıvan və İrəvan ərazisinin ilk mükəmməl kameral təsviri 1831-ci ildə fransız əsilli rus məmuru İvan Şopen tərəfindən tərtib olunub. Amma ondan qabaq bu iş general P.Merlini adlı bir nəfərə tapşırılmışdı və sonuncu da 1828-ci ildə kameral siyahı tərtib etmişdi. General P.Merlini Naxçıvan xanlığının kameral təsvirini hazır edir, amma əvvəlki kameral təsvir ilə generalın hazırladığı təsviri müqayisə edəndə qraf Paskeviç görür ki, Merlinin tərtib etdiyi vergi sənədlərində rəqəmlər azdır. Paskeviç hazırlanmış sənəddən narazı qalır. Ona görə də onu qəbul etmir. Polkovnik Vozjiniski adlı birini çağırır və ona Naxçıvan ərazisinin kameral təsvirini tərtib etməyi tapşırır. Vozjiniskinin tərtib etdiyi sənəd də Paskeviçi qane etmir, onun təqdim etdiyi vergi rəqəmləri də az olur. Üçüncü dəfə Petrikov adlı bir məmuru çağırır. Onun işini də bəyənmədikdən sonra Naxçıvan xanı Ehsan xana tapşırıq verir ki, bu əraziləri yaxşı tanıyırsan, Naxçıvanın kameral təsvirini tərtib et. Ehsan xan bu işi yerinə yetirsə də, onun hazırladığı sənəd də qəbul olunmur. Xan bu məsələdə maraqlı idi, obyektiv ola bilməzdi. Və nəhayət, qraf Paskeviç Sankt-Peterburqdan yeni məmur dəvət edir. Bu məmur – İvan Şopen 1829-cu ildə Qafqaza gəlir. Naxçıvan və İrəvan üzrə bütün şəhər və kəndlərin kameral siyahısını tərtib etmək işi İ.Şopenə tapşırılır. Ona tapşırılan işi 1832-ci ilin may ayında Şopen başa çatdırır. O, 3 il 1 ay müddətində bütün kəndləri qarış-qarış gəzərək bu işi yerinə yetirir. 1831-ci ilin sənədlərində elə kəndlər göstərilib ki, orada 5 ailə, 7 ailə, yaxud 10 ailə yaşayırdı. O vaxt əhali az idi. Naxçıvan şəhərində 5470 nəfər [1, v. 147], Naxçıvan əyalətində 25 minə yaxın türk (azərbaycanlı – İ.H.), 5 min nəfər erməni qeydə alınmışdı. İrandan isə buraya xeyli sayda erməni köçürülmüş və onların sayı 16 min nəfərə çatdırılmışdı. Sonrakı illərdə bu daha da artmışdı. İ.Şopen öz dəstəsi ilə hər bir şəhər və kəndi qarış-qarış gəzmiş, kəndxudalardan və kəndin ağsaqqallarından, bir sıra ailələrin özlərindən məlumatlar toplamışlar. Onun Rijkov, Novikov, Zolotnitski və başqalarından ibarət katiblər komandası siyahıyaalmanı aparır, onları sənədləşdirir və Şopenə veriridilər. Şopen isə bu sənədlərə zəruri düzəlişlər edir və onları öz imzası ilə təsdiq edirdi.

Kameral siyahılar 10 ildən bir təzələnirdi. Ölənləri siyahıdan çıxarırdı, təzə doğulanları daxil edirdilər, başqa yerlərdən, şəhər və kəndlərdən köçüb gələnləri siyahıya əlavə edirdilər. Amma 10 il məsələsinə tam əməl olunmurdu. Məsələn, 1831-ci ildən sonra ikinci siyahıyaalma 1842-ci ildə, üçüncü 1852-ci ildə, dördüncü 1859-cu ildə, beşinci 1873-cü ildə və nəhayət, sonuncu 1886-cı ildə keçirilib. 1886-cı ildən sonra kameral siyahı tərtib olunmayıb. Görünür, artıq statistikanı hesablamanın başqa üsuluna keçmişlər, yaxud əhali xeyli çoxaldığına görə çətinlik yaranıb. Çar Rusiyası ərazisində ilk Ümumrusiya Siyahıyaalması 1897-ci ildə keçirilib. Artıq orada adamların adı göstərilirdi, indiki kimi yalnız sayı göstərilirdi.

Naxçıvan xanlığında 10 mahal, Naxçıvan və Ordubaddan ibarət 2 şəhər var idi. Naxçıvan əyaləti 12 kameral təsvirdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, kameral təsvirlər Rusiya İmperiyasında, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarında vergiyə cəlb edilmə halı və təsərrüfat obyektləri barədə ilkin statistik məlumatı təmin edəcək rəsmi dövlət sənədləri rolunu oynayırdı. Onların tərtibi qaydaları hər dəfə imperatorun fərmanı və hökumətin qərarı ilə müəyyən edilirdi.

Sovet dövründə siyahıyaalma sənədlərinin nəşrinə, demək olar ki, əhəmiyyət verilməmişdir. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu sahəyə də diqqət artırılmışdır. Tarixçi alimlərdən T.Mustafazadə, Z.Hacıyeva Quba əyaləti və Qarabağ əyalətinin kameral təsvirlərini Azərbaycan dilinə çevirərək nəşr etdirmişlər. Ölkəmizdə ciddi və məhsuldar tədqiqatçı kimi tanınan Atatürk Mərkəzinin şöbə müdiri, fəlsəfə doktoru Nazir Əhmədli son illərdə bu sahədə fəal və fədakar əməyi ilə seçilən alimlərdən biridir. O, Azərbaycan və Cənubi Qafqazın müxtəlif tarixi bölgələri, o cümlədən XIX əsrdə rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş Qazax nahiyəsinin, Göyçə mahalının, Dərələyəz mahalının, İrəvan əyalətinin, İrəvan şəhərinin, Vedibasar və Şərur mahallarının kameral təsvirlərini elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Akademik Şahin Mustafayevin qeyd etdiyi kimi, “Bu növ arxiv sənədləri bir neçə səbəbdən son dərəcə önəmli tarixi qaynaq hesab edilir. İlk növbədə ona görə ki, onların Rusiya imperiyasının rəsmi dövlət sənədi statusuna sahib olmaları ehtiva etdikləri məlumatın tarixi etibarlılığını artırır. Bununla yanaşı, bu mənbələr XIX yüzillikdə bizim tarixi torpaqlarımızda imperiya məmurları tərəfindən aparılmış vergi ödəyən əhalinin siyahıyaalma nəticələrini əks etdirir. Beləliklə, bu gün müasir alimlər həmin mənbələrdən Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərində etnodemoqrafik tarixin öyrənilməsi üçün əvəzsiz arxiv bilgiləri əldə edirlər. Kameral təsvirlər həm də etnoqrafiya, toponimika və antroponimika sahəsində araşdırmaların aparılmasına təkan verə biləcək mahiyyət daşıyır” [14].

Nazir Əhmədlinin hazırladığı növbəti Kameral təsvirlər Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsinə aiddir. İşğaldan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində süni olaraq yaradılan “Erməni vilayəti” üzrə İnzibati idarənin müşaviri İ.Şopenin rəhbərliyi ilə tərtib edilən Kameral təsvirlər ilk mənbə kimi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Naxçıvan əyalətinin kameral təsvirinə Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan mahalı, Məvazixatın mahalı, Xok mahalı, Əlincəçay mahalı və Dərələyəz mahalının siyahıyaalma sənədləri daxildir. Ordubad dairəsinə gəldikdə isə mahalın özü, Ordubad şəhəri, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Biləv mahalı və Çənnəb mahalının kameral təsvirləri aiddir. Ordubad şəhərinin kameral təsviri 1832-ci ildə, qalan kameral təsvirlər isə 1831-ci ildə tərtib edilmişdir.

“Osmanlılar dövründə Naxçıvan diyarı üzrə tərtib edilmiş maliyyə-vergi sənədləri” ilə Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi üzrə tərtib edilmiş kameral təsvirlər arasında müxtəlif parametrlər əsasında təhlil və müqayisələr apararkən elmimiz üçün maraqlı faktlar aşkar olunur. Aydın olur ki, Naxçıvan qəzası 1590-cı il “Müfəssəl dəftər”ə görə 17 nahiyədən ibarət olmuşdur. 1727-ci ildə tərtib olunmuş “Müfəssəl dəftər”ə görə isə Naxçıvan sancağı 14 nahiyəni özündə birləşdirirdi. Buradan aşkar görünür ki, Osmanlı dövləti birinci mərhələdə Naxçıvanı qəza, ikinci mərhələdə isə sancaq kimi qəbul etmişdir. “Müfəssəl dəftər”dəki məlumatla “Kameral təsvir”dəki məlumatı tutuşduranda bəlli olur ki, Naxçıvan qəzasının ərazisi Naxçıvan əyalətinin 1831-ci ildəki ərazisindən xeyli böyük olmuşdur.

Aşağıda qeyd etdiyimiz bir sıra maraqlı və əhəmiyyətli faktlar da aydın olur: Əvvəllər 4 məhəllədən ibarət olan Naxçıvan şəhərində 1831-ci ildə 13 məhəllə qeydə alınmışdır; 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasında 6037, 1727-ci ildə Naxçıvan sancağında 9788 nəfər vergi

mükəlləfiyyətli əhali olmuşdur; 1590-cı ildə Naxçıvan şəhərində 3846, 1831-ci ildə isə 3651 nəfər müsəlman əhali yaşayırdı (Əhalinin sayı 200 nəfərə qədər azalmışdı – İ.H.); Naxçıvan əyalətində 24385 nəfər müsəlman yaşayırdı; erməni əhalisi isə müvafiq olaraq 1110 və 10679 nəfər idi; Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində 11843 erməni yaşayırdı (Bunun böyük əksəriyyəti 1828-1830-cu illərdə buraya köçürülmüşdü – İ.H.); 37-dən çox kəngərli tayfası 1451 ailədən ibarət idi; Naxçıvan şəhərində 24 adda olan kəngərli tayfası 411 ailədən ibarət idi; Naxçıvan qəzasının 67 kəndində 1540 kəngərli ailəsi qeydə alınmışdır; Kəngərli tayfasının rəisi həm də kəngərlilərdən ibarət qoşunun rəisi idi və sairə.

Şəhər və mahalların kameral təsvirində bu inzibati ərazilərin coğrafi mövqeyi, sərhədləri, ərazisi, məhəllələri, suları, iqlimi, şəhərin xarici görünüşü, əhalisi, milli tərkibi, mövcud olan abidələr və binalar, istehsal səviyyəsi, sənətkarlıq sahələri və tarixi haqqında məlumatlar vardır. Kəngərli tayfaları, onların qolları, tərkibi, ailə üzvləri və məhəllələr üzrə yerləşmələrindən də bəhs olunur.

Naxçıvan mahalının kameral təsviri Tumbul kəndinin coğrafi mövqeyi və ərazisi ilə başlayır: “Tumbul kəndi Naxçıvan şəhərinin 2,5 verstliyində, Abbasabad yolundan sol tərəfdə yerləşir. 500 xalvar əkinəyararlı və suvarılan olan 17 verst torpağı var... Kənddə 570 nəfər yaşayır” [3, v.181]. Kəndlərdən bəhs olunarkən onların kimə məxsusluğu qeyd olunur: Qoşadizə kəndinin Fərəculla bəy və Mirzə Məhəmməd xana, Təzəkəndin Ehsan xana, Şəkərabad kəndinin Mehdi ağa ilə Telli Bəyimə, Nəhəcir kəndinin Nadirxan Sultana, Vayxır kəndinin Nəzərəli xana, Əliabad kəndinin Nəcəfqulu bəyə, Şahbuz kəndinin Hüseyn bəyə məxsus olması göstərilir. Naxçıvan mahalına 59 kənd daxil olmaqla 9.477 nəfər əhalisi vardır [3, v. 252].

800 kv. verst sahəsi olan Əlincəçay mahalının da coğrafi mövqeyi, sərhədləri, meşə və biçənəkləri, suları, təsərrüfat həyatı, abidələri, boş qalmış kəndləri, əhalinin o dövrdə yaşadığı kəndlər haqqında məlumat verilir [2, v. 147-181]. Buradan aydın olur ki, mahalın 24 kəndində 731 ailədə 3612 nəfər yaşayırdı. Bunlardan bir qismi Cənubi Azərbaycanın (kameral təsvirdə İran kimi qeyd olunub – İ.H.) Xoy, Salmas şəhərlərindən köçürülmüş ermənilər idi. Onlar əsasən mahalın Qazançı, Şurut, Nəraşen, Güznüt, Əbrəqunus kəndlərində yerləşdirilmişdi. Kəndlər haqqında məlumat verilməklə, bu kəndlərdə yaşayan əhalinin milli tərkibi, ailə üzvləri, onların qohumluq dərəcəsi, yaşı haqqında bəhs olunur [2, v. 5-6; 10-12; 14; 17-25; 28-31].

Kameral təsvirlərdə Məvazixatın, Xok, Dərələyəz mahalları haqqında da bəhs olunur və onların Naxçıvan əyalətinin tərkib hissəsində olduğu göstərilir. Məvazixatın mahalının coğrafi mövqeyindən bəhs olunarkən aydın olur ki, o, Naxçıvan əyalətinin mərkəzi hissəsində yerləşməklə şimalda Dərələyəz mahalı, qərbdə Dərələyəz və Xok mahalları, cənubda və şərqdə isə Naxçıvan mahalı ilə həmsərhəddir. Mahalın 9 kəndi olmuşdur. Mahalın kəndləri haqqında məlumat verilməklə belə bir qeyd göstərilir ki, “Mahalın İtqıran, Digin, Buzqov, Kürədis, Oğbin və Sultanbəy kəndləri coğrafi mövqeyinə görə Dərələyəz mahalına aiddirlər” [4, v. 253].

Xok mahalı coğrafi mövqeyi və ərazisinə görə Naxçıvan əyalətinin qərb hissəsində yerləşməklə Dərələyəz dağlarının son çıxıntısının ayırdığı Şəhur və Naxçıvan mahalları arasındakı düzənliyi tutur və ümumi sahəsi 460 kvadrat verstdir [5, v. 271]. Xok mahalının 9 kəndində 335 ailə yaşamışdır ki, bu ailələrdə 1599 nəfər olmuşdur [5, v. 291]. Bunlardan 43 ailə, 224 nəfər gəlmə ermənilərdir.

Təsvirdə Dərələyəz mahalından bəhs olunur. Mahalın ümumi sahəsi 2 min kvadrat verst olub, burada 78 kəndin mövcud olması, bu kəndlərdə 1574 ailənin, 7736 nəfər əhalinin

yaşadığı qeyd olunur. Ailələrin 1001-i, əhalinin 4583 nəfərini müsəlmanlar təşkil edir [12, v. 370], ermənilər isə İran və Türkiyədən köçürülənlərdir. Təsvirdə Dərələyəz mahalının boş qalmış 32 kəndi haqqında da qısa məlumat verilir.

1832-ci il kameral təsvirinə görə Ordubad şəhəri 5 məhəllədən (Ambaras, Kürd Hətəm, Mingis, Sərşəhər və Üç Düdəngə məhəllələri), 3444 nəfər əhalidən ibarət olmuşdur ki, bunun da 3262 nəfəri Azərbaycan türkləridir [10, v. 371, 412]. İrandan 182 nəfər erməni köçürülmüş, onlar əsasən Aşağı Əndəmic, Karçevan, Yuxarı Əylis, Varaqirt, Aşağı Əylis və b. kəndlərdə yerləşdirilmişdir. Ordubad şəhərində bağçılıq, ipəkçilik, sənətkarlıq yaxşı inkişaf səviyyəsində idi. Məhəllə və küçələr, burada yaşayan əhali, onların yaşı, ailə üzvləri, məşğuliyyətləri haqqında məlumat verilir. Boyaqçı, ipək boyayan, toxucu, kənkən, keçəçi, dərzi, çörəkçi, pinəçi, bərbər, baqqal, başmaqçı kimi sənət sahələri ilə məşğul olan insanlar təqdim olunur [10, v. 373]. Təsvirdə Ordubad şəhərinin küçələri və həmin küçələrin sakinləri, yaxud burdan çıxıb gedənlər haqqında da məlumat verilir.

Ordubad mahalı haqqında danışan quberniya katibi Aleksandr Zolotnitski qeyd edir ki, bu mahal müxtəlif istiqamətlərə uzanan bir neçə dərədən ibarət olduğuna görə onun sahəsini hesablamaq mümkün deyil [10, v. 412]. Təsvirdə Ordubad mahalının 9 kəndindən bəhs edilir. Aşağı Əndəmic kəndində mülkədarın olmaması, torpağın sakinlərə məxsusluğu, bir sıra kəndlərdə məscid, dəyirmanın olması göstərilir. Ordubad mahalının ümumi əhalisi 196 ailə, 843 nəfərdən ibarətdir ki, bunun da 291 nəfəri erməni, 552 nəfəri azərbaycanlılar idi. Sənət sahələri ilə məşğul olanlar, o cümlədən 35 nəfər toxucunun olması, 5 işlək dəyirmanın fəaliyyət göstərməsi qeyd edilir.

Əylis, Dəstə, Bilöv və Çənnəb mahalları haqqında məlumatlar, əvvəlki mahallarda olduğu kimi təqdim edilir. Əylis mahalında 1886, Dəstə mahalında 1879, Biləvdə 2317 və Çənnəbdə 606 nəfər yaşayırdı. Müvafiq olaraq bu mahalların tərkibində 5, 14, 19, 5 kənd olmuşdur. Nüvədi kəndinin Əylis mahalına aidliyi, Lütfuli Sultan Dizəsində cəmi 1 ailənin yaşaması, indiki Nəsirvaz kəndinin adının 1831-ci ildə Nəsirabad olması, bu mahalda 6 müxtəlif adlı Dizə kəndinin mövcudluğu məlum olur.

Təsvirin sonunda mülk və tiyullara aid verilmiş əlavələr bir sıra fakt və hadisələrin dəqiqləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Əlincəçay mahalına aid 24 mülk və tiyullar, həmin mahalın 4 boş kəndi, Naxçıvan mahalına aid 59 mülk və tiyullar, Məvazixatın mahalı üzrə 9, Xok mahalı üzrə 9, Dərələyəz mahalı üzrə 77, həmin mahalın boş qalmış 32 kəndi, Ordubad mahalı üzrə 9, Əylis mahalının 5, Dəstə mahalının 14, Bilöv mahalının 19, Çənnəb mahalının 5 mülk və tiyulları verilmişdir. Naxçıvan şəhərində yaşayan xanlar, xan mənşəyinə mənsub olanlar, bəylər və ruhanilərin siyahısı, bundan əlavə Qullarağasiyəvlər, Şahtaxtinskilər, Camalbəyovlar, Vəkilovlar, Kəngərinskilər, Naxçıvanskilər haqqında məlumatlar Kameral təsvirlərin əhəmiyyətini daha da artırır.

Kameral təsvirlərin əhəmiyyəti bunlarla bitmir. Onların əhəmiyyətindən bəhs edən N.Əhmədli aşağıdakıları da qeyd edir: 1. Məsələnin siyasi tərəfidir. Siyasətçilərimiz, diplomatlarımız, tədqiqatçılarımız haqlı olaraq deyirlər ki, Naxçıvan, İrəvan, Dərələyəz, Göyçə və digər ərazilər bizim torpaqlarımızdır. Kameral təsvirlərdəki sənədlər buna tutarlı cavabdır. Bu sənədlərin bir qismi Ermənistan arxivlərindədir. Həmin sənədlərdə göstərilib ki, 1831-ci ildə buranın xanı, bəyi, əhalisi kim idi. 2. Kameral siyahılarda tarixçilərlə yanaşı, filoloqlar, dilçilər, etnoqraflar, sosioloqlar, başqa elm sahələrinin nümayəndələri üçün də həddindən artıq mühüm materiallar var. 3. Ayrı-ayrı şəxslər bu sənədlərdə yaşadıkları ərazilərin tarixini bilməklə yanaşı, həm də öz şəcərəsini tapa bilirlər. 4. Kameral təsvirlərdən istifadə etməklə bir sıra tarixi

fakt və hadisələri tutuşdurmaq, müqayisəli təhlillər aparmaq yolu ilə obyektiv, düzgün nəticələr çıxarmaq mümkündür. 5. Qəbirləri düşmən tapdağı altında qalıb ruhları sızlayan əcdadlarımızın ruhlarını şad edirik. Qoy hiss etsinlər ki, biz onları unutmamışıq və bir gün Qarabağı azad etdiyimiz kimi, əcdadlarımızın uyuduğu tarixi torpaqlarımızı da azad edəcəyik. Onda həmin sənədlər o gün üçün hüquqi, tarixi sənəd rolunu oynayacaqdır.

İ.Şopenin 1852-ci ildə çıxan kitabında [18] peyğəmbərcəsinə yazılmış gözəl bir cümləsi var. Giriş hissəsində yazır ki, mən bu vilayətin hər bir şeyini: tarixini, insanlarını, abidələrini inventarlaşdırmışam və gələcək nəsillər mənim bu kitabıma baxıb deyəcəklər ki, o vaxt nəyimiz var idi, indi nəyimiz var [18, c. VI]. Bu baxımdan, çox təəssüf ki, itkilərimizin çox olduğunu etiraf etməliyik.

Göründüyü kimi, Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsinin kameral təsvirlərində XIX əsrə aid çoxsaylı fakt və hadisələr qeydə alınmış, şəhər və kəndlərin coğrafi mövqeyi və əhalisi adbaad göstərilmiş, bir çoxlarının qohumluq dərəcəsi verilmişdir.

Tədqiqatçıların ixtiyarına təqdim olunan bu dəyərli mənbəni bizə təqdim etdiyi üçün istedadlı alim, vətənpərvər ziyalı Nazir Əhmədliyə dərin minnətdarlığımızı bildiririk. İnanırıq ki, araşdırmaçıların ixtiyarına verilən bu qiymətli ilk mənbələrdən bütövlükdə Naxçıvan diyarının daha geniş, əhatəli və dərinədən öyrənilməsində istifadə ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (AMDTA): F. 24, siy. 1, s.v. 353.
2. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 354.
3. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 355.
4. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 356.
5. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 357.
6. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 358.
7. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 359.
8. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 360.
9. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 361.
10. AMDTA: F. 24, siy. 1, s. v. 372.
11. AMDTA: F. 25, siy. 2, s. v. 6.
12. AMDTA: F. 90, siy. 1, s. v. 102.
13. Əhmədli N. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. Bakı: Turxan, 2019, 480 s.
14. Mustafayev Ş. Qazax tarixinə dair dəyərli mənbə. "Xalq qəzeti", 2018, 14 oktyabr.
15. Mustafazadə T. Quba əyalətinin kameral təsviri (1831-ci ildə kollec registratoru Xotyaynovski tərəfindən tərtib edilmişdir). Bakı: Sabah, 2008, 752 s.
16. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov / Tərcümə edənlər Z.Bünyadov və H.Məmmədov-Qaramanlı. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
17. Григорьев В. Статистическое описание Нахчыванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
18. Шопен И. Исторический памятник Армянской области в эпоху её присоединения к Российской Империи. СПб., 1852, 1231 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayil.i1951@gmail.com

Ismayil Hacıyev

**A VALUABLE SOURCE ABOUT THE NAKHCHIVAN
PROVINCE AND THE ORDUBAD DISTRICT**

The paper summarized the information about the Nakhchivan province and Ordubad district listed in 1831 and 1832, comparative analyzes were carried out, and the indicators of the cities and districts of Nakhchivan and Ordubad were involved in the study. It is known that after tsarist Russia seized these territories, a population census was made, and the taxable population was clarified. For this purpose, the census provided full information about demographic indicators, families and their composition, kinship relations, and people to be taxed. Along with all this, the study involved data on cities and districts, their territory, borders, geographic location, climate, waters, buildings located on the territory, tribes, the number of local and visiting people, industrial enterprises, craft areas, city quarters.

Keywords: *Nakhchivan province, Ordubad district, tribes, taxes, neighborhoods, families, census.*

Исмаил Гаджиев

**ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК О НАХЧЫВАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ
И ОРДУБАДСКОМ ОКРУГЕ**

В статье были обобщены данные о переписи, проведенной в 1831, 1832 годах в Нахчыванской провинции и в Ордубадском округе, проведен сравнительный анализ, на основе камеральных описаний привлечены к исследованию показатели городов и магалов, входящих в состав Нахчывана и Ордубада. Известно, что после того, как эти территории были захвачены царской Россией, была проведена перепись населения и уточнено облагаемое налогом население. Для этого в упомянутой переписи были представлены полные данные о демографических показателях, семьях и их составе, родственных связях, людях, подлежащих налогообложению. Наряду со всем этим, к исследованию были привлечены данные о городах и округах, их территории, границах, географическом положении, климате, водах, находящихся на территории зданиях, племенах, численности местных и приезжих людей, предприятиях производственного характера, ремесленных отраслях, городских кварталах.

Ключевые слова: *Нахчыванская провинция, Ордубадский округ, племена, налоги, кварталы, семьи, перепись.*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.01.2021
Son variant 19.02.2021**